

IV. ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 303.4 + 021.61(477)

Ірина Пасько

РУКОПИСНА ТА ДРУКОВАНА УКРАЇНКА В МЕЖАХ І ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ

Проаналізовано комплекс проблем розвитку сучасної української гуманітаристики, пов'язаний із тим, що архівна та книжкова спадщина України як складова історичної пам'яті українського народу не визначена в найбільш повному її обсязі та не зосереджена як єдиний інтелектуальний комплекс в конкретному матеріальному вигляді. За межами України залишилися значні цінні документальні масиви й унікальні книжкові раритети, що безпосередньо стосуються української історії та культури. Фізична недоступність цієї інформації негативно впливає як на темпи, так і на масштаби та рівень вітчизняних досліджень, передусім, в галузі історії, зокрема, й біографістики як окремої історичної дисципліни.

The complex of problems concerning the development of the modern Ukrainian humanities is analyzed. It results from the fact that the archive and book legacy of Ukraine as a constituent of the historical memory of Ukrainians is not defined in its fullest volume and is not concentrated as the whole intellectual complex in the specific material form. Beyond the bounds of Ukraine were left big and valuable documental bodies and unique book rarities that are directly connected with Ukrainian history and culture. The physical inaccessibility of this information has negative influence on the rate, scale and level of the national investigations, first of all, in history, and in biographical studies as a distinct historical discipline.

Важливість історичних архівів і книжкових колекцій книгозбірень в Україні здавна незаперечна для вітчизняних науковців, оскільки традиція їхнього комплектування в Російській імперії, а згодом в Радянському Союзі полягала, насамперед, в цілеспрямованому зосередженні документальних матеріалів відповідно до усталеної структури в центральних і державних історичних, науково-технічних, галузевих та інших архівах. Але раціональний принцип збереження повноти та недоторканості фондів виконувався лише щодо архівів двох історичних столиць Росії — Москви та Санкт-Петербурга. Впродовж XVIII, XIX і майже всього XX ст. фонди архівосховищ і книгозбірень, як потужних науково-культурних і освітніх центрів невхильно поповнювалися та своєчасно каталогізувалися, зокрема й із врахуванням так званих «регіональних» архівів і книгозбірень. Та накопичення значних комплексів документальних матеріалів внаслідок волюнтаристської державної політики в архівній

справі призвело до парадоксальної ситуації. Архіви як науково-дослідні та культурно-просвітні й інформаційні заклади починають до певної міри втрачати свої основні функції в зв'язку з фізичним переповненням їхніх фондів, проблема яких вирішується шляхом розширення масштабів площі спеціальних архівовосховищ, збільшення чисельності компетентного персоналу, передусім здатного здійснювати науково-технічну каталогізацію матеріалів й удосконалення системи обслуговування, тощо. Водночас, ці заходи не в змозі вирішити важливе принципове питання конкретного попиту на так званій «регіональний матеріал», його аналітичне дослідження та подальше введення до наукового обігу. Даний термін традиційно вживався в практиці роботи центральних російських архівів щодо фондів периферійних архівів, а останнє десятиліття розповсюдився на документальні матеріали, що належать або стосуються історії колишніх радянських республік — нині незалежних держав. Відтак, коли йдеться про так звані «регіональні матеріали» в центральних архівах Російської Федерації, маються на увазі, зокрема, й документи «щодо України та для України».

Упродовж останніх років архіви Російської Федерації починають поволі втрачати свої основні функції — відкритість і доступність, принаймні для фахівців із «територій колишніх радянських республік», що зумовлено новим російським законодавством, яке регулює роботу даних установ. Звичайно, такі тенденції архівної справи Російської Федерації відверто гальмують об'єктивний розвиток наукового пізнання тих країн, що довгий час входили до складу Російської імперії та Радянського Союзу. Складається ситуація, коли рідкісні архівні та поліграфічні документи, що створювалися впродовж багатьох століть українцями, на українських землях, або присвячені українській історії та народові, саме з огляду на цю «тенденцію» вилучаються з наукового обігу, є недоступними фахівцям, які репрезентують в цих архівних установах свою країну як державу. Водночас, російськими дослідниками вони не використовуються, не вивчаються і не публікуються в Російській Федерації. По-перше, їхнє існування не відоме або про них мало інформовані; по-друге, дослідники мають іншу фахову підготовку (зокрема, мовну та історичну) для вивчення джерел; по-третє, їхні інтереси не спрямовані на наукове, просвітницьке, громадське чи будь-яке інше використання цих документів.

Практичний досвід роботи в архівах Санкт-Петербурга

впродовж десятиліття з документами українознавчої проблематики та з різними видами джерел, на жаль, однозначно засвідчує наростання негативних змін щодо їх доступності для українських науковців.

У межах науково-дослідної теми «Архівна україніка за межами України», ініційованої на початку 1992 р. Інститутом української археографії АН України (з 1994 р. — Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України), за участю науковців інших провідних архівознавчих та археографічних установ була розроблена програма, важливим структурним підрозділом якої стали архівні студії в пріоритетних архівах Санкт-Петербурга [1]. Першим дослідним полем був обраний комплекс історико-етнографічних матеріалів архіву Російського географічного товариства. Створений в Санкт-Петербурзі як «Ученый архив Императорского русского географического общества» майже одночасно із заснуванням Товариства в середині 1840-х рр., цей архів акумулював цінні матеріали з етнографії всієї тогочасної Російської імперії [2]. Зокрема, значний масив біографічних документів міститься в персональних фондах, присвячених українським діячам. Адже біля витоків створення цього етнографічного комплексу документів в Санкт-Петербурзі, а також напрацювання методики та програм етнографічного, статистичного та демографічного досліджень були такі українські вчені, як: Д.П. Журавський, М.Ф. Вронченко, П.П. Чубинський, М.Ф. Сумцов, О.О. Русов і багато інших дослідників-україністів другої половини ХІХ ст. [3, 4]. Єдиний докладний науковий огляд цього архіву загалом, а також опис його матеріалів, присвячених українознавчим аспектам, зокрема етнографічним і етнологічним, зробив Ф.Я. Савченко¹, який вивчав джерельну базу створення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Києві [5]. Дана праця певною мірою підсумувала спільну взагальнюючу роботу науковців секції історії України Історичного відділення ВУАН на чолі з М.С. Грушевським. Видання містило значний корпус документів, переважно вперше опублікованих, що вводилися до наукового обігу. Зазначивши унікальність і повноту фондів науково-

¹ Це унікальне за своїм змістом і умовами створення видання зберігається в науковій бібліотеці Інституту історії України НАН України. Високу наукову оцінку цій праці дав в своїй монографії російський історик О.І. Міллер [6, с. 7–8].

го архіву Російського Географічного Товариства. Ф.Я. Савченко також проаналізував щоденники й епістолярний комплекс джерел другої половини ХІХ ст. та оприлюднив широке коло персоналій, пов'язаних своєю науковою діяльністю з українськими історико-етнографічними студіями. Це дало змогу вітчизняним дослідникам 1990-х рр., залучивши фонди київських архівів, здійснити спробу реконструкції повного епістолярного комплексу, що відображав характер науково-практичних і соціокультурних взаємин між провідними петербурзькими й українськими науковцями ХІХ ст.. Результати досліджень у вигляді інформативно-насичених біобібліографічних нарисів та епістолярних оглядів було надруковано на сторінках одного з перших історико-культурологічних альманахів, створених у незалежній Україні, тижневика «Старожитності» (гол. редактор І.Б. Гирич), що нині став бібліографічною рідкістю.

Тогочасний історико-інформативний бум призвів до перегляду масштабів, характеру та методики джерелознавчих досліджень. Особливості комплектування та рівень наукової каталогізації архівів в Україні, зокрема в Києві, зумовили формування серед науковців переконання в суттєвому відставанні вітчизняних фахівців щодо опанування архівною та книжковою спадщиною в Україні з урахуванням сучасних принципів і вимог до історичної науки. Результати архівних студій за межами України дали змогу зорієнтуватися, де саме варто шукати в вітчизняних архівосховищах, доводячи, водночас, що власні архіви з їх особистими фондами й епістолярними комплексами та книжкової колекції ще не достатньо досліджені, що навіть вже введене до наукового обігу вимагає подальших аналітичних досліджень із використанням модерних методик і фахових надбань.

Так, дослідження комплексу документів у Санкт-Петербурзі у Центральному державному історичному архіві з фондів наукових, освітніх та мистецьких установ і закладів дали змогу вийти на відповідні тематичні підрозділи у фондах Державного архіву м. Києва та Державного архіву Київської області². Водночас, з'ясувалося, що архівні студії з метою констатації та анотування рукописів, щоденників та епістолярії, створених або таких, що належали українським чи пов'язаним із Україною діячам, у Рв-

² Суттєвому полегшенню в роботі з корпусом документів даного архіву сприяє видання путівника [7], який містить відомості про склад і зміст фондів даного архіву станом на 2000 р. та відомості про фонди, що надійшли до архіву за останні 45 років, а також раніше утаємничені.

кописному відділі Російської національної бібліотеки та Відділі рукописів Інституту російської літератури Російської академії наук (Пушкінському домі) мають не лише пізнавальне значення³, а й нашоувхують на концептуально інший формат досліджень. Скажімо, унікальні матеріали, що, зважаючи на суворі цензурні обмеження, не були надруковані в «Основі» й згодом потрапили до фондів офіційних державних установ, засвідчують значний суспільний резонанс цього видання як серед демократично налаштованого населення Санкт-Петербурга, так і далеко за його межами. Зокрема, в листі невідомого українського автора, написаному в листопаді 1861 р., що зберігся завдяки перлюстрації жандармами, йдеться про справжній суспільний розголос українського часопису в Петербурзі на той час: «Безошибочно можно сказать, что большая часть молодого поколения заражена украинофильством; за что, конечно, нужно благодарить «Основу»⁴ [10]. Відтак, документ доводить, що неочікуваний ефект видання був так само сильним, як і культурно-освітній вплив, на який сподівалися видавці: «Основу», що видавалася в Петербурзі, уважно читали в російському суспільстві, яке поступово, здебільшого завдяки журналові, почало усвідомлювати справжню мету українофільського руху [11].

Гадаємо, виявлення та наукова інтерпретація даних і відомостей фондів українських періодичних видань другої половини ХІХ–початку ХХ ст., що утворилися та зберігаються за межами України, мають значні перспективи та заслуговують на окреме ґрунтовне дослідження.

Сам факт наявності значного комплексу зазначених матеріалів свідчить про вагомий українознавчий складовий як в російській культурі загалом, так і в створенні за межами України значного корпусу архівної україніки. Відтак, персональні фонди М.В. Гоголя, В.Г. Короленка, В.В. Капніста, М.А. Маркович (Марко Вовчок), В.І. Даля, М.М. Зоценка, М.М. Могилянського, родинні фонди Полторацьких, Трошинських, Кочубеїв, Безбородьків, Розумовських, Молзалевських, Милорадовичів і багато-багато інших чекають на своїх дослідників саме з України.

Нового змісту набувають також дослідження життєдіяльності численних осіб, що згадувалися в листуванні петербурзьких адресатів і залишалися поза увагою в українознавчих ств-

³ Відповідні сучасні путівники не залишають цю тезу голосливою [8, 9].

⁴ Виписка з листа з нерозбірливим підписом зі ст. Репки Чернігівської губ. до Івана Васильовича Дриги в Москву, 19 листопада 1861 р. [6, с. 84–85].

діях. Саме крізь їхнє українське буття за межами історичної Батьківщини конкретизувалася життєва та громадська позиція, наукові зацікавлення, політичні симпатії чи антипатії. Подальший цілеспрямований пошук в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського сприяв реконструкції еволюції їхніх поглядів, характеру вчинків, спрямування наукових досліджень і тлумачення змісту літературно-мистецьких творів на підставі матеріалів особистих фондів. Саме поєднання архівних розвідок в петербурзьких архівах із комплексними студіями даних київських архівних і книжкових раритетів дало змогу суттєво заповнити певні лакуни в вітчизняній науковій біографістиці, розширити світоглядні позиції в галузі соціокультурних досліджень.

Суттєві зрушення в теорії та практиці наукового опрацювання та використання національного архівного фонду в межах державної програми створюють оптимістичні перспективи для розвитку архівної україніки в межах України. Впродовж останніх років провідними вітчизняними археографічними й архівознавчими установами: Інститутом рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства здійснені широкі програми, пов'язані зі створенням національного археографічного реєстру документальних і рукописних колекцій і зібрань України. Основну увагу було зосереджено на проблемі встановлення походження саме рукописних документів і рукописних масивів україніки, окремих фондів і колекцій, методів організації, опису та форм наукового використання, впровадження в практику нової системи науково-інформаційного археографічного опису документів та архівних фондів українського походження, що зберігаються насамперед в колекційних фондах НБУВ, в вигляді бази даних, а також опублікованих матеріалів до Державного реєстру національного культурного надбання України — каталогів, довідників по фондах, покажчиків та оглядів [12, 13]. Попри очевидну позитивну динаміку систематизації та каталогізації рукописної та друкованої україніки, завдячуючи здебільшого комплексним фаховим архівознавчим та археографічним програмам, на сьогодні, на жаль, архівна та книжкова спадщина України, як складова історичної пам'яті українського народу, не визначена в найбільш повному її обсязі та не зосереджена як єдиний інтелектуальний комплекс в конкретному матеріаль-

ному вигляді. Водночас, за межами України залишилися значні цінні документальні масиви й унікальні книжкові раритети, що безпосередньо стосуються української історії та культури. Фізична недоступність цієї інформації, безумовно, негативно впливає як на темпи, так і на масштаби та рівень вітчизняних досліджень, зокрема, і в галузі історії. Та позитивне вирішення цього питання залежить, за великим рахунком, від характеру соціокультурної політики в Україні загалом, коли найважливіше місце буде відведене писемному джерелу (під яким розуміємо книгу, рукопис, історичний документ, статистико-демографічний матеріал тощо), яке є складовою культури народу, одним із найбільш дієвих засобів регулювання процесу його відродження, відновлення соціокультурного середовища, формування та відтворення наукового та творчого потенціалу [10]. Саме воно століттями зберігає та передає культуру із покоління в покоління, формує суспільну свідомість.

1. *Дубровіна Л.А.* Перспективні напрями роботи відділу історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук // Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії: До Всеукр. наради «Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи». – Київ, 16–18 груд. 1992 р. – К., 1992. – С. 6–10.

2. *Семенов П.П.* История полувековой деятельности Императорского Русского географического общества. – Ч. I. – СПб., 1896.

3. *Журавський П.П.* Статистическое описание Киевской губернии. – СПб., 1952.

4. *Рисов А.* Краткий обзор развития русской оценочной статистики. – Киев, 1913.

5. *Савченко Ф.Я.* Заборона українства 1876 р. Розд. I: Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві. – Харків–Київ, 1930. – С. 1–123. Репринт – Мюнхен, 1970.

6. *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000.

7. Российский государственный исторический архив. Путеводитель: В 4 т. – СПб., 2000–2006.

8. Личные фонды рукописного отдела Пушкинского дома. Аннотированный указатель. – Санкт-Петербург, 1999.

9. Путеводитель по архивным собраниям отдела рукописей Российской национальной библиотеки. – Санкт-Петербург, 2000.

10. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации). – Секретный архив. – Ф. 109. – Оп. 1. – Ед. хр. 1765. – Л. 1–1 об.

11. Новые периодические издания. «Основа». 1861. № 1 // Сове-

менник. – 1861. – № 1. – С. 71–72.

12. *Либровіна Л.А., Степченко О.П.* Концепція національного бібліотечного та архівного фонду «Україніка»: історія становлення та розвитку // Студії архівознавства. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 13–25.

13. *Либровіна Л.А.* «Інтелектуальне» повернення історичної спадщини: до проблеми опису та реєстрації документальної інформації в Національній архівній та бібліотечній автоматизованій системі України // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 6. – С. 261–270.

14. *Пасько І.В.* Архівна україніка в межах і за межами України: практичний досвід та перспективи // Особисті книжкові колекції та особові фонди діячів української діаспори в бібліотеках та архівах України. – К., 2004. – С. 86–90.